

MÜLLER MÁRTA*

A nemzetiségpolitika tárgyából az alanyává

Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum Kiadó, 2020. 311 oldal

A következő oldalakon tárgyalt kötet tanulmányai a magyarországi németek 20. századi kiemelt fontosságú kérdéseivel foglalkoznak, amelyeket a szerkesztők és a szerzők céljaiknak megfelelően mezo- és mikroszinten, azaz regionális és helyi kontextusokba ágyazottan mutatnak be. A tanulmányok első fele az 1945 előtti évtizedek eseményeit elemzi, másik felük a II. világháború végétől az egészen 2014-ig terjedő időszakot dolgozza fel úgy, hogy a belpolitikai, kulturális, nyelv- és oktatáspolitikai történéseket, hatásait és ellenhatásait számos aktor szemszögéből (kormányzat, közigazgatás, egyház, családok), több szinten (felső vezetők, települési hivatalnokok és elöljárók) és több periódusban vizsgálja meg. A mezo- és mikroszintre irányított fókusz egyben azt is jelenti, hogy az események sodrásában álló (hivatalos, egyházi vagy civil) személyek levelezései, feljegyzései által bepillantást nyerhetünk a sokszor egymással ellentétben álló személyes véleményekbe.

A kötetet Eiler Ferenc *Magyarország nemzetiségpolitikája (1918–1989)* című tanulmánya vezeti be, és kíséri végig az olvasót az I. világháború végétől a rendszerváltásig a nemzetiségpolitika fő irányvonalain, a politika, kultúra és oktatás szereplőinek változó vagy éppen konstans motivációin, intencióin és ezen intenciók megvalósításához használt eszköztárán. A Trianon utáni magyar társadalomban erősödő lojalitáselv, Magyarország áldozatkarakterének hangsúlyozása és nemzetisítő államtípusa, valamint Teleki Pál a kisebbségek védeleméről alkotott tézisei (csak a „kényszerkisebbség”-be kerülőket, például a határon túli magyarokat illeti meg nemzetközi védelem) mind-mind hozzájárultak ahhoz, hogy a Magyarország területén élő nemzetiségeket a közvélemény jó része potenciális konfliktusforrásoknak tekintse. A kormányzat (az egyházakkal együtt) nem támogatta a nemzetiségi oktatás kiterjesztését kétnyelvű vagy német egynyelvű iskolatípusokra és középiskolákra, egy aktív német nemzetiségi értelmiségi réteg szintén fenyegető volt a számára. A nemzetiségek kulturális és politikai szerveződését egyesületek, újságok megalapításának, hivatalos rendezvények megrendezésének megakadályozásával,

* A szerző az ELTE-BTK Germanisztikai Intézetének nyelvésze. E-mail: muller.marta@btk.elte.hu

titkos megfigyeléssel lehetett irányítani. Egyrészt a magyarországi nemzetiségek és mindenkori anyaállamaik között nem volt szoros a viszony, másrészt a nemzetiségek (a németek kivételével) sem számban, sem aktivitásban nem voltak olyan erősek, hogy belpolitikai tényezővé és a nemzetiségpolitika alakítóivá tudtak volna válni. Németország jelentősége Magyarország számára 1918 és 1945 között egyre nőtt. Ennek későbbi katasztrofális hatása, majd a II. világháborút követő kollektív diszkrimináció (malenkij robot, jogfosztás, vagyonek kobzás, elűzés), de a szocialista nemzetiségpolitika liberalizációja sem tudta elérni azt, hogy a magyarországi nemzetiségek alanyai legyenek a nemzetiségpolitikának, és nem tárgyai. Az 1949-től 1968-ig tartó, asszimilációt forszírozó, majd 1968-tól az integrációt támogató nemzetiségpolitika a nemzetiségi lét három tradicionális területét érintette: az (anya)nyelvhasználatot, az oktatást és a kultúr csoportok munkáját. A magyarországi nemzetiségek 1972-től hivatalos ügyeik intézésekor elvileg használhatták a nemzetiségi nyelvüket, településneveiket saját nyelvükön is kitáblázhatták, kiadhattak lapokat, rendelkeztek a csekély számú médiában műsoridővel, kultúr csoportjaikban rendszerkritika-mentesen tölthették el szabadidejüket, kétnyelvű nemzetiségi (közép)iskolába írathatták a gyermekeiket. Az akkulturáció és asszimiláció a kollektivizálás, iparosítás és urbanizáció következtében elsősorban a németek élettereit változtatták meg, de mindegyik magyarországi nemzetiségre jellemző, hogy a 20. század vége felé identitásuk mind nagyobb részét nem a nyelvi komponensek alkották. Hogy a magyarországi nemzetiségpolitikának a nemzetiségek végül mégiscsak alanyaivá, azaz intézményeket alapítani és fenntartani tudó ágenseivé válhattak, azt az 1993-as nemzetiségi törvénynek köszönhetjük – kerekíti le tanulmányát Eiler, bár hozzáteszi, hogy ennek a státusznak a fenntartása mind az önkormányzatoktól, mind a fiatalabb generációk szükségleteitől, mind pedig a magyar államtól függeni fog.

A helyi közigazgatás viszonyát a német kisebbségi törekvésekhez (1920–1940) Marchut Réka vizsgálta, és megállapította, hogy a két világháború közötti kisebbségpolitika azért nem tudott a gyakorlati életben megvalósulni, mert azt megakadályozta a (helyi) közigazgatás, egyház és a (nem német) nemzetiségek elzárkózó magatartása. A németek esetében az 1922/23-ban megalakult Magyarországi Németek Népművelődési Egyesületével (MNNE) országos szintű egyesület jött létre, amely Jakob Bleyer halálával kettészakadt, majd az 1938-ban megalakult Volksbund 1940-től kiszorította a MNNE-et. A helyi közigazgatással és az alsópapsággal többnyire a nemzetiségi nyelv (német irodalmi nyelv) oktatásának kérdése állította szembe a németeket, bár arra is volt példa, hogy éppen a(z) egyébként német származású) plébános ösztönözte magasabb nyelvi szintű közoktatás bevezetését a helyi népiskolákban (például Hufnagel János Dunabogdányban, Aubermann Miklós Budaörsön). Azáltal, hogy a helyi közigazgatás szereplői a mérsékelt németséget és egyesületeiket is a radikálisabbakkal egy kalap alá vették, összemosták a kettő közötti különbséget, és ez negatívan hatott a németség kollektív identitására. Sőt

– jegyzi meg Marchut – a háború után a közigazgatás német identitást alakító szerepe ugyanúgy folytatódott, mint előtte.

Trianon után a németiség vált Magyarország legnagyobb nemzetiségévé, utóbbiak 80%-a római katolikus volt. A felső- és az alsópapság attitűdjét a magyarországi németekhez Grósz András *Keresztutakon. Adalékok a katolikus egyház és a magyarországi németiség két világháború közötti kapcsolatához* c. munkájában dolgozta fel. Bleyer Jakab katolikus volt, az általa németországi forrásokból megalapított *Sonntagsblatt* (1921) katolikus szemléletével és stílusával a vallásos németiség körében konkurenciát jelentett az egyházi lapoknak. A két évvel később megalapított MNNE-vel pedig már mind az egyház, mind a kormányzat gyanakvását vonta magára, mert egyikük sem látta szívesen a németiség, illetve azon belül a német értelmiség elkülönülését a magyarságtól. A katolikus egyház felső- és alsópapságában egyaránt számtalan német származású pap szolgált, akik ismervén a németiség habitusát és szükségleteit, az oktatási (mert a népiskolák egy része egyházi fenntartásban volt), továbbá nyelvi-spirituális kérdésekben sokszor híveik pártját fogták. A felsópapság nem volt a tekintetben egységes, hogy hogyan viszonyuljanak a németiség kulturális, nyelvi és oktatási kérdéseihez: számos püspök ellenezte, mások, mint például Hanauer, Glattfelder és Rott püspökök, akik a MNNE-ben is vállaltak díszelnöki szerepet, vagy Csernoch hercegprímást támogatták. Serédi Jusztinián óvatosabb álláspontot képviselt, vélhetően azért is, mert az 1930-as évek német mozgalmi már nem voltak mentesek radikális törekvésektől: főpásztorként óva intette papjait attól, hogy nemzetiségi német oktatási ügyekben cselekedjenek, amíg a kormányzat és a közigazgatás nem talál ebben közös nevezőt. Az alsópapság tagjai nemegyszer maguk is beléptek a MNNE-be, vagy származásuk okán, vagy mert tagságuk által befolyással bírtak a helyi oktatásügyre. A többség azonban távolságot tartott mind Bleyerrel, mind az MNNE-vel szemben, egyrészt mert az MNNE-ben a Katolikus Népszövetség, amely tagságának 25%-át németek tették ki, vetélytársat látott, másrészt, mert a protestáns erdélyi szászokkal szoros kapcsolatokat ápoló Bleyer a magyarországi katolikus németiség számára protestáns alternatívát kínálhatott. Az egyházi fenntartásban lévő népiskolák típusát tekintve a katolikus egyház általában a C-típust (nemzeti nyelvet csak tantárgyként oktató, egyébként magyar oktatási nyelvű iskola), ritkábban a B-típust (mind a nemzetiség nyelve, mind a magyar nyelv az oktatás nyelve, kétnyelvű iskola) támogatta. A templomi anyanyelvhasználat tekintetében az egyház pragmatikusabb döntéseket tudott hozni annak érdekében, hogy a lelki gondozás nyugalma ne boruljon fel. Voltak olyan plébánosok, akik a liturgikus célú anyanyelvhasználatban (énekek, szentbeszéd, litánia, rózsafüzér) a németiség vallásosságának a megerősödését látták, mások a magyar nyelv propagálását tartották még a vallásos cselekedetek keretében is üdvösnek. Minden német nyelvű liturgikus esemény beszüntetése a németajkú hívek zúgolódását vonta volna maga

után, aminek a következménye akár a baloldalhoz (szociáldemokráciához) való csatlakozás is lehetett volna.

Az anyanyelvi oktatás kérdése, a népiskolák típusváltása a kötet szinte minden tanulmányában felbukkan. Somlai Péter Ferenc *Az anyanyelvi oktatás kérdése. Tendenciák és nézőpontok a főváros környéki német településeken (1919–1945)* c. elemzésében kizárólag az iskolákra koncentrált, a nemzetiségi oktatásügy helyzetét a 20. század elejétől 1945 februárjáig kíséri figyelemmel. A bethleni nemzetiségpolitika biztosította, hogy a C-típusú iskola minden nemzetiségi településen lehetséges legyen, ugyanakkor a magyar nyelv elsajátítását minden állampolgár gazdasági érdekének tartotta. Az ennél többet kérő MNNE-memorandum (1928) sikertelen maradt, az A- és B-típusú oktatás iránt felmerült igények végül többnyire nem vezettek típusváltáshoz, még az 1930-as évek végén is Pest megyében túlnyomó többségben C-típusú iskolák működtek. Gömbös iskolareformja keretében az 1938/39-es tanévtől a német települések nemzetiségi iskoláiban kétnyelvű oktatást kellett volna kínálni, de az iskolafenntartók vonakodása miatt a reformot csak 13 településen valósították meg. A Volksbund megalakulása az oktatásügyre is hatással volt: iskolaalapítói joga okán 18 új tanintézményt hozott létre, de a szülők ellenkezése miatt nem tudta a kétnyelvű iskolákat német egynyelvűvé átalakítani. Sőt, arra is volt példa, hogy a német nyelvű oktatás – Volksbund általi – kiterjesztése a polgári iskolákra Budakeszin az egyház és a közigazgatás összefogását eredményezte, mert a településen a német nyelvű polgári hírére megalakult a magyar is.

A Trianon után Magyarországon maradt kb. félmillió német 56%-a rurális körülmények között élt, földműveléssel foglalkozott. Szemben a munkás, iparos, kereskedő vagy értelmiségi foglalkozást űző németekkel, a német parasztság etnikai jellege a 20. századig nem változott sokat. Az MNNE megalakulásakor Bethlen az elnökség felét a kormányzathoz lojális tagokkal töltette fel, a kormányzat tehát nyilvánvalóan politikai szerepet is szánt a kulturálisnak nevezett egyesületnek – fejti ki Spannenberger Norbert *A magyarországi németek politikai mobilizációja (1920–1945)* c. tanulmányában –, mint ahogy a mezo- és makroszint aktorai valóban Pest megyében be is vetették az MNNE-t a szociáldemokrácia szerveződése ellen. Az MNNE 1925-ig mégsem tudott nagy támogatói bázist kialakítani magának, a települések vezetői (tanító, pap, csendőrség) vagy megghiúsították a szerveződést, vagy ha már létrejött egy helyi szervezet, gyengítették annak tevékenységét. Az MNNE tagjai közül hárman az 1935-ös választásokon a Kisgazdapárt jelöltjeiként indultak, és ezzel a kezdetekkor még a németiség kulturális mozgalmát támogató egyesületnek maguk is politikai színezetet adtak. A főleg fiatalokat megszólítani tudó Volksbund alapszabályzata az MNNE-hez hasonlóan szintén kultúr-egyesületi volt, ám szimbólumai (például a napkerék és a német köszöntés), majd tevékenysége egyre nyilvánvalóbbá tette, hogy nem a magyarországi németek, hanem Németország érdekeit képviseli.

Milyen tényezők vezettek el odáig, hogy a magyarországi németiség a Harmadik Birodalom számára instrumentalizálódhatott? Erre a kérdésre Vitári Zsolt *Generációs szocializáció és/vagy etnikai mobilizáció. Magyarországi német fiatalok a Volksbundban és a Német Ifjúság előkészítése* c. tanulmányában kapjuk meg a választ. A 1920-as évek gazdasági lassulása és az 1929–1933-as válság magyarországi hatása a túlnyomórészt az agráriumban dolgozó német parasztság körében elégedetlenséget indukált. Az elégedetlenség etnikai jellegének kialakulásához a hatóságok magatartása, az egyházak merevsége, a német nyelvű oktatás perifériakussá válása és az állami foglalkoztatás feltételül szabott névmagyarosítás is hozzájárult. A fiatalok etnikai emancipációját Bleyer és az MNNE csoportképző törekvései segítették elő (németországi ösztöndíjak, németiséggel kapcsolatos kutatások ösztönzése, gazdasági iroda felállítása, szervezetépítő tanfolyamok). A Volksbund az MNNE-vel szemben, amibe 24 éves kortól lehetett belépni, a kiskorúak számára is szándékozott egyleteket létrehozni. Ez elől 1940-ben gördült el az utolsó akadály, a bécsi népcsoport-egyezményt követően a Volksbund alszervezeteket hozhatott létre és nemzetiszocialista szemléletben munkálkodhatott. A modernitást képviselő Volksbundba főleg szegényebb sváb fiatalok léptek be, akik így kiszabadulhattak a helyi társadalom (és hierarchia) konvenciói közül. De az etnikai alapú (ifjúsági) szervezetek multietnikus településeken megosztották nem csak a település lakosságát, hanem azon belül a németiséget is.

A „német származás“ értelmezései a magyarországi németek „malenkij robot“-ra hurcolásának helyi végrehajtása során (1944–1945) témája állt Márkus Beáta levéltári kutatásainak középpontjában. A tanulmány szerzője szerint a deportálás a Szovjetunió számára az emberi és anyagi-infrastrukturális veszteségek ellentételezésére szolgált, de mivel sokszor németeket érintett, ezért az etnikai elégtétel mint motiváció is szerepet játszott. A nem szabatosan definiált célcsoport okán („német származásúak köre”), és mert sem a Vörös Hadsereg, sem a magyar közigazgatás nem kapott konkrét szempontokat ennek megállapításához, régióként más-más szempontok domináltak a deportáltak kiválasztása során. Mivel nagylétszámú csoportokat kellett összeállítani, ezért a szovjeteknek nem fűződött érdeke ahhoz, hogy a célcsoport meghatározását pontosítsák. Négy nagy régió deportálási dokumentumait áttekintve Márkus megállapítja, hogy a deportáltak kiválogatásánál a szovjet félnek a származás, a név és a munkaképesség birt jelentőséggel, a magyar közigazgatás a népszámlálás adataival (anyanyelv, nemzetiiség) és a politikai magatartással (nyilas, hungarista, náci, Volksbund-tag) operált. A magyar hatóság évek múlva, az elűzéskor ugyanolyan szellemiségben cselekedett, mint 1944–1945-ben a malenkij robotra elhurcolt emberek kontingenseinek az összeállításakor.

A katolikus egyház és a németiség 1920 és 1946 közötti viszonyát mutatja be Bednárík János *Tempora mutantur... A svábok kitelepítése és a katolikus*

alsópapság – Buda környéki példák által. A Volksbund megalakulása számos településen feszültségekhez vezetett a szervezet képviselői, tagjai és az alsópapság között, mert az egyház- és vallásellenes Volksbund támadta azokat a helyi papokat, akik a magyarosítást támogatták. A kitelepítéssel kapcsolatban a katolikus felső- és alsópapság reakciói széles skálán mozogtak, ám a főpapi tiltakozások, közbenjárások ugyanúgy nem változtatták meg a kitelepítés menetét, mint a hívekkel közvetlen kapcsolatban álló helyi plébánosok erőfeszítései. Bednárík két plébános életútján mutatja be, az elhatárolódástól az aktív segítség kereséséig, majd az összeomlásig milyen közéleti instanciákat és lelki állapotokat jártak meg a katolikus papok. A hívek és plébánosaik személyes tragédiáját végül az is tetézte, hogy bár-hogy is döntöttek, viszonyuk a saját katolikus közösségükkel is megromlott.

A kitelepítést követően számosan vagy egyéni, vagy hivatali úton próbáltak Magyarországra visszatérni. Tóth Ágnes *Emberék – sorsok – hivatalok – eljárási módok. A magyarországi németek családegyesítésének és/vagy visszahonosításának lehetőségei*[t] tekinti át 1948 és 1953 között, egyrészt az eseményeket, rendeleteket kronologikus sorrendiségben, másrészt az érintett országok – NSZK, NDK és Ausztria, valamint Magyarország – szemszögéből. Az áttelepülés az NDK és Magyarország viszonylatában 1950-ben indult be, és az NDK idővel szigorúbb álláspontot foglalt el, attól tartva, hogy az áttelepülési kedv egyrészt tömeges migrációhoz, másrészt munkaképes személyek csoportos eltávozásához vezethet. Így az áttelepülést elsőfokú rokonsági kapcsolat bizonyításától tette függővé, illetve az NDK a területén létrejövő családegyesítést támogatta.

A kitelepítettek sorsa attól is függött, hogy melyik megszállási övezetbe kerültek. Bár az NSZK és Magyarország között csak 1973-ban létesült hivatalos diplomáciai kapcsolat, a baden-württembergi és a magyarországi német települések között a kitelepítettek rokoni és baráti kapcsolatai okán az 1950-es évek végétől egyre több partnerkapcsolati viszony alakult ki. Slachta Krisztina *A magyarországi és a kitelepített németek kapcsolatai és állambiztonsági ellenőrzésük az 1960-as években* cím alatt tekinti át a beutazó németek motivációit és az állambiztonság velük kapcsolatos tevékenységét. Az 1956 után a kormány által tudatosan fejlesztett idegenforgalom, a Magyarországra szervezett csoportos turistautak lehetővé tették a nyugatnémetek itthoni tevékenységét, amelyről az állambiztonság azt feltételezte, hogy végső soron a katonai, társadalmi és gazdasági hírszerzést, valamint a nyugati propaganda terjesztését szolgálja. A beutazók ugyanakkor túlnyomó többségben valóban csak a rokonaikat akarták meglátogatni, és a magyar hiánygazdaságot látva kisebb fogyasztási cikkekkel akarták őket segíteni. A dokumentumokban megjelenő ellenségkép az ő esetükben nyilvánvalóan túlzás volt.

A konferenciakötet záró tanulmányának fókuszában a *Német nemzetiségi önkormányzatiság Magyarországon (1994–2014)* áll. Dobos Balázs a német kisebbségi (nemzetiségi) önszerveződés folyamatát és az önkormányzati választásokat szabályozó jogi kereteket tekinti át és elemzi a választójog, a ciklus időtartama,

a jelölés módja, az önkormányzat típusa és nagysága, továbbá az érvényességi küszöb szempontjai alapján. Részletesen jellemzi azokat a problémákat, amelyek jogszabályi változásokhoz vezettek annak érdekében, hogy a választási visszaélések visszaszoruljanak. A vizsgált német önkormányzatok 88%-a 1994, de legkésőbb 1998 óta folyamatosan létezik, földrajzi eloszlásuk egybeesik a németiség által jellemzően lakott régiókkal. A német önkormányzatiságról elmondható, hogy közösségileg megalapozott. A magyarországi németeknek 80%-os esélyük van, hogy településükön nemzetiségi önkormányzatot tudjanak választani. Bár a legutolsó szavazáson részt vevők száma némileg csökkent, a magyarországi németek választási részvétele a többi nemzetiség illetve kisebbség viszonylatában is kimagasló.

A magyarországi németek elmúlt 100 éve nem volt könnyű sem a magyarországi németeknek, sem a más etnikumhoz vagy a többségi nemzethez tartozóknak. Bár – az 1945-öt követő éveket leszámítva – elviekben léteztek nemzetiségi jogok és lehetőségek, de az országos, regionális és helyi politika gyakorlati megvalósításukig nem mindig jutott el. Kulturális, nyelvi és oktatáspolitikai kérdésekben a németiség egyrészt az egyházak, másrészt a helyi közigazgatás gyanakvásától kísérve indult meg az 1920-as évektől kezdve az önszerveződés útján, ami az évtizedek során nem volt mentes sem a bal-, sem a jobboldali politikai befolyástól. A II. világháborúból, hadifogságból, malenkij robotból, elűzetésből, jogfosztásból és kollektív stigmból felépülő németiség a rendszerváltozás és az állam adta lehetőségeket az összes magyarországi nemzetiség illetve kisebbség közül a leghatékonyabban kihasználva tudta megteremteni a jelenlegi önkormányzatiságát. E kulturális, oktatási és helyhatósági eredmények fenntarthatósága remélhető, de – Eiler Ferenc kötetet nyitó gondolatához visszatérve – soktényezős volta miatt meg nem jósolható.

A kötet legjelentősebb nívója, hogy a szakemberek, de érdeklődő laikusok számára is kézzelfogható közelségből, olykor az individuum szintjén, ám mégis mindig a helyi és regionális közösségbe, környezetbe beágyazottan mutatja be a tárgyalt 100 év nemzetiségpolitikai, oktatás- és vallásügyi jellemzőit, azok változásait, kihívásait, kompromisszumait és konfliktusait. A tanulmányokon átívelő következetes ragaszkodás a mezo- és mikroszinthez, az ismert és elismert szaktekintélyeken kívül a fiatal generáció bevonása a 20. századi németiség történelmének, nemzetiségpolitikájának a kutatásába a kötet tartalmának előnyére vált. *A magyarországi németek elmúlt 100 éve* egy remek kötet, amely mind a kutatásban, mind az oktatásban, mind pedig a jelenlegi művelődésben haszonnal forgatható.